

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

Ο ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ

ΒΑΣ. Κ. ΚΥΡΚΟΥ

Στη φιλοσοφική πρόοδο του Ευ. Παπανούτσου αναγνωρίζουμε τρεις βασικές περιόδους, όπως έχω καταγράψει αυτό το σχήμα σε μια άλλη ευκαιρία.¹ Η πρώτη περίοδος στη φιλοσοφική του εξέλιξη ορίζεται χρονολογικά από το 1921 ως το 1930, είναι η αλεξανδρινή περίοδος. Η περίοδος αυτή περιέχει, δυνάμει, τις πρώτες υποτυπώσεις των φιλοσοφικών ερωτημάτων, που θα αποκτήσουν πληρότητα μορφής και θα βρουν απάντηση στην ωριμότητα του φιλοσόφου, δηλ. στην τελευταία περίοδο της φιλοσοφικής του ανάπτυξης. Θα μπορούσαμε να συμπυκνώσουμε τα ερωτήματα αυτά στα εξής σημεία: κεντρικό θέμα της φιλοσοφικής του ζήτησης είναι ο άνθρωπος και τα προβλήματά του, δηλ. πώς η φιλοσοφία και η γνώση θα υπηρέτησουν τον άνθρωπο, θα τον κάνουν καλύτερο ηθικά και ευτυχέστερο κοινωνικά.² Επισημαίνει και επικρίνει τη συσσώρευση ακατάληπτων γνώσεων και όρων φιλοσοφικών, το σκοτεινό ύφος και τη σοβαροφάνεια της κενολογίας, αυτά που απέκοψαν τη φιλοσοφία από τον κοινό άνθρωπο και την έκαναν απόκοσμη και αντικοινωνική...³ Υποψιάζεται πως πίσω από τα σχήματα αυτά κρύβεται πονηρία ή ανικανότητα. Κατά τη γνώμη του η φιλοσοφία συμπυκνώνει τον αγώνα του ανθρώπου για τη γνώση και την αναζήτηση της αλήθειας: *ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν*, όπως έλεγε ο Αριστοτέλης.⁴

Σ' αυτή την περίοδο της φιλοσοφικής προόδου του Ευ. Παπανούτσου ανήκει η πρώτη εργασία συστηματικής φιλοσοφίας: *ὁ Πραγματισμός ἢ οὐμανισμός. Ἀνάπτυξις καὶ κριτικὴ τῶν θεωριῶν τοῦ μεγάλου ρεύματος τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας*. Αλεξάνδρεια 1924, σσ. 450. Στο έργο αυτό, στην πρώτη μεγάλη σε έκταση συνθετική εργασία του φιλοσόφου, εξετάζει γνωσιοθεωρητικά θέματα, όπως το πρόβλημα της γνώσεως και τον ορισμό της αλήθειας. Ο νεαρός φιλόσοφος επιχειρεί να παρουσιάσει αλλά και να κρίνει το μεγάλο φιλοσοφικό ρεύμα του πραγματισμού. Με σαφήνεια εκθέτει τις ψυχολογικές και επιστημολογικές θεωρίες, που διαμόρφωσαν και συστηματοποίησαν πρώτα στην Αμερική ο William James (+1914), ο John Dewey (+1952) και έπειτα στην Αγγλία ο Ferdinand C.S. Schiller, ο Knox και ο Sidgwick. Ο Παπανούτσος βλέπει τον Πραγματισμό ως μιαν ακόμη αντίδραση κατά του Ιδεαλισμού και κυρίως ως αντίδραση στην ιδεαλιστική φιλοσοφία του Hegel και των επιγόνων του.

Στην ίδια περίοδο της φιλοσοφικής εξέλιξης του Παπανούτσου εντάσσεται ακόμη μια εργασία που έχει έντονες τις φιλοσοφικές εμπειρίες από τις σπουδές του, είναι η *Τριλογία του πνεύματος* (1928). Στο έργο αυτό, ορόσημο στην πρώτη περίοδο, είναι ευκρινέστερα τα χαρακτηριστικά της φιλοσοφικής του σκέψης, που θα ωριμάσουν με το χρόνο και θα μεστώσουν στην τρίτη περίοδο, μετά το 1940, για να τον οδηγήσουν στις μεγάλες φιλοσοφικές συνθέσεις της ωριμότητάς του.⁶ Η Τέχνη, η Ηθική, η Επιστήμη, ολόκληρη η πολυειδία του φιλοσοφικού προβληματισμού σε μιιά πρώτη προσέγγιση, υποτυπώνει την ένταση της φιλοσοφικής σκέψης που θα

ακολουθήσει. Από δω και στο εξής ο Παπανούτσος θα κατακτά τους αναβαθμούς της γνώσης με μόχθο και περίσκεψη, ώσπου να φτάσει στην ωριμότητα του κριτικού φιλοσόφου.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου αυτού, αφιερωμένο στην επιστήμη και στη γνώση, είναι το τρίτο πρόσωπο του πνεύματος, «το βίαιο, εωσφορικό και σκοτεινό», όπως το χαρακτηρίζει ο Παπανούτσος. Στα τρία κεφάλαια του μέρους αυτού γίνεται μια πρώτη προσπέλαση του κεντρικού και πιο δύσκολου θέματος της φιλοσοφίας, του γνωστικού προβλήματος. Εξετάζεται η νόηση και οι αναβαθμοί της στην επιστημονική γνώση, και οι τρεις δυνάμεις του νού: η αισθητικότητα, η διαλεκτική σκέψη και ο λόγος, η λειτουργία του νου και της νόησης για την κατάκτηση της γνώσης και τέλος ο ρόλος των ιδεών και του νου.

Το έργο αυτό του Παπανούτσου δεν έχει αυστηρό επιστημονικό χαρακτήρα, ωστόσο δεν του λείπει η επιστημονική ενημέρωση. Οι τρεις βασικές μορφές της φιλοσοφικής του προβληματικής έχουν εμφανή τα σημάδια της ιδεοκρατίας και του καντιανισμού, ενώ στα μεγάλα συνθετικά έργα της ωριμότητας ο στοχασμός του φιλοσόφου είναι κριτικός και η σκέψη του διαλεκτική.⁷

Η δεύτερη περίοδος στη φιλοσοφική ανάπτυξη του Παπανούτσου ορίζεται χρονολογικά από το 1930, όταν από την Αλεξάνδρεια επιστρέφει στην Ελλάδα, ως το 1939, δηλ. ως την έκρηξη του δεύτερου μεγάλου πολέμου. Την περίοδο αυτή χαρακτηρίζει η εμβάθυνση και η διεύρυνση των βασικών ιδεών, που είχαν υποτυπωθεί στην πρώτη περίοδο. Αυτό αφορά κυρίως τους κεντρικούς στόχους-πυρήνες της *Τριλογίας του πνεύματος*. Η σκέψη του Παπανούτσου τώρα βρίσκει την οριστική της κατεύθυνση και το σταθερό προσανατολισμό της. Οι τρεις περιοχές που ξαναδουλεύει σε «δεύτερη γραφή», δηλ. η Τέχνη, η Ηθική και η Επιστήμη, θα τον απασχολήσουν στο εξής συστηματικότερα και βασανιστικά. Σ' αυτές τελικά ορίζεται και η μεγάλη προσφορά του Ευ. Παπανούτσου στην νεοελληνική φιλοσοφία. Τις ακατάπρεστες προσπάθειές του να κατακτήσει το γνωστικό πεδίο στον καθένα από τους τρεις αυτούς τομείς μαρτυρούν οι συνεχείς αναθεωρήσεις, οι αναπλάσεις και οι αναδιατάξεις του υλικού και της οπτικής γωνίας, ώστε να φωτίζονται κάθε φορά καλύτερα περισσότερες πλευρές των προβλημάτων. Το φιλοσοφικό βίωμα και οι φιλοσοφικές συλλήψεις αργούν να ωριμάσουν, απαιτούν μακριά κυοφορία στην ψυχή του φιλοσόφου, ώσπου να «δέσουν» σε καθαρό φιλοσοφικό λόγο, να πάρουν μορφή και να βγουν στο φως ως προσωπική δημιουργία. Για τον Παπανούτσο τα τρία αυτά φιλοσοφικά προβλήματα της «Τριλογίας» θα βρουν την πληρότητά τους στην ώριμη περίοδο της ζωής του, όταν οι φιλοσοφικές του ιδέες, ύστερα από μακρά και οδυνηρή πορεία (δύσβατες οι περιοχές) στην ενδοχώρα της φιλοσοφίας, θα λάβουν το οριστικό σχήμα τους και τη σταθερή αποτύπωσή τους.

Το τρίτο μέρος της *Τριλογίας του πνεύματος*, όπως την ξέρουμε από την πρώτη περίοδο του φιλοσόφου, δηλ. η επιστήμη, τώρα στη δεύτερη περίοδο, έπειτα από δέκα σχεδόν χρόνια ξαναδίνεται με αυτοτέλεια ειδικής εργασίας, *Περί επιστήμης* (το 1937)⁸. Πρόκειται βέβαια για το βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας, τη γνώση και την αλήθεια. Ο Παπανούτσος το αντιμετωπίζει τώρα με ωριμότερο στοχασμό και με κριτική μέθοδο. Μ' αυτήν ακριβώς τη μέθοδο υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο τα φιλοσοφικά συστήματα και καθορίζει την προσωπική του θέση απέναντί τους. Στην αρ-

χή επισημαίνει ότι η ανάγκη της κριτικής μεθόδου για την προσπέλαση του γνωστικού προβλήματος είναι συνειδητή κατάκτηση των νεώτερων χρόνων (Descartes, Kant). Στη συνέχεια ελέγχει την αξιοπιστία της ανθρώπινης γνώσης και τη δυσπιστία του ιδεαλισμού προς την εμπειρία· εξίσου όμως αστήρικτες ελέγχονται και οι απόψεις των οπαδών του ρεαλισμού, η ρεαλιστική γνωσιολογία (Ed. von Hartmann, O. Külpe, N. Hartmann). Με τη διερεύνηση των δύο βασικών εννοιών της γνωσιολογίας, δηλ. του συνειδένα και των κατηγοριών, συμπληρώνει την κριτική αντιμετώπιση των νεοκαντιανών θέσεων (σχολή του Marburg και της Χαϊδελβέργης - Rickert, Cassirer, Kohen). Οι κατηγορίες ωστόσο θα γίνουν το αντικείμενο ολόκληρου του 4ου κεφ. του βιβλίου: η έννοια της κατηγορίας και του συνειδένα από τον Αριστοτέλη ως τον Kant, η ιστορική ανασκόπηση του προβλήματος των κατηγοριών από τον Kant ως τον Hegel, τον τρίτο μεγάλο σταθμό στη φιλοσοφική ανάλυση των κατηγοριών. Τέλος η κατηγορία ως πνευματική λειτουργία και ως έννοια φιλοσοφική και η συμβολή της σύγχρονης φιλοσοφικής έρευνας σφραγίζεται με την κριτική στάση του Παπανούτσου· έτσι ολοκληρώνεται η εξέταση του προβλήματος των κατηγοριών σ' αυτή τη φάση της φιλοσοφικής του εξέλιξης.⁹

Στην τρίτη περίοδο της φιλοσοφικής προόδου του Παπανούτσου (από το 1940 κ.ε.) κατατάσσονται τα μεγάλα συνθετικά έργα του και παράλληλα κορυφώνεται η εκπαιδευτική του δραστηριότητα. Η σκέψη του τώρα είναι καθαρά διαλεκτική, η μέθοδος κριτική, ο λόγος μεστός και σαφής, τα προβλήματα έχουν καθαρές αναλογίες και η ανάπτυξη των ιδεών είναι απαλλαγμένη από επεξηγηματικές παρεκβάσεις. Οι τρεις μεγάλες φιλοσοφικές συνθέσεις (Αισθητική 1948, Ηθική 1949, Γνωσιολογία 1954) είναι ο ώριμος λόγος και οι απολήξεις παλαιών φιλοσοφικών συλλήψεων, που γνώρισαν στο στοχασμό του φιλοσόφου πολλές αναθεωρήσεις και μεταλλαγές, ώσπου να πάρουν την οριστική μορφή που ξέρουμε σήμερα. Ερευνά επίμονα πάνω από είκοσι χρόνια τις τρεις αυτές μεγάλες περιοχές της Φιλοσοφίας, την Αισθητική, την Ηθική και την Γνωσιοθεωρία, παρακολουθεί την έρευνα και είναι σε κάθε στιγμή ενήμερος και άγρυπνος ο στοχασμός του.¹⁰ Οι παραπομπές του σε άρθρα ειδικών φιλοσοφικών περιοδικών, σε νεώτερες εκδόσεις ή σε επανεκδόσεις παλαιών βασικών έργων και σε διατριβές φανερώνουν την επιστημονική του ενημέρωση και ευσυνειδησία, αλλά και το ενδιαφέρον του να παρακολουθήσει το βηματισμό της φιλοσοφικής έρευνας. Επιμένει στην επιστημονική τεκμηρίωση του στοχασμού του και στον κριτικό έλεγχο των πληροφοριών του. Επιπλέον η γλωσσική ακρίβεια και η σαφήνεια στη διατύπωση των διανοημάτων δίνουν στο λόγο δύναμη και πειστικότητα. Γι' αυτό μέσα από τα φιλοσοφικά έργα του αναδειχνεται ο μεγάλος μάστορας του λόγου, πρότυπο ύφους και υπόδειγμα του ελληνίζειν.

Πράγματι, όταν διαβάσει κανείς τα έργα του Παπανούτσου αυτής κυρίως της περιόδου, δεν ξέρει αν η σπάνια γοητεία που ασκούν οφείλεται σε φυσικό χάρισμα ή αν είναι αποτέλεσμα μεγάλης φιλοπονίας. Είναι πάντως η γοητεία και η πειστικότητα του ώριμου και γνήσιου φιλοσοφικού λόγου.

Από τη σύντομη και αναγκαστικά συνοπτική αυτή έκθεση της φιλοσοφικής προόδου του Ευ. Π. Παπανούτσου έγινε, νομίζω, σαφές σε ποιούς φιλοσοφικούς ορίζοντες κινείται η σκέψη του και η προβληματική του, ποιές είναι οι κατευθυντήριες γραμμές στις γνωσιοθεωρητικές προτιμήσεις του. Όλα αυτά είναι εμφανέστερα

στο τελικό σχήμα και στην οριστική μορφή που πήραν οι γνωσιοθεωρητικές θέσεις του στη *Γνωσιολογία* του (1η έκδ. 1954, από τη δεύτερη (1962) μεταφράστηκε στα Αγγλικά το 1968, τρίτη και οριστική έκδοση 1973).¹¹ Το έργο αυτό είναι η σημαντικότερη ίσως προσφορά του Ευ. Π. Παπανούτσου στη νεοελληνική φιλοσοφία. Έργο συστηματικό, με αυστηρή επιστημονική δομή, με άριστη ενημέρωση στα επιτεύγματα της θεωρητικής σπουδής του γνωστικού αντικειμένου και στη βιβλιογραφία, με συνεχή αντιπαράθεση προς τις θεωρητικές κατακτήσεις της φιλοσοφικής έρευνας. Η φιλοσοφική και η γενικότερη πνευματική του ωριμότητα είναι έκτυπη σ' αυτό το μεγάλο συνθετικό επίτευγμα. Η κριτική του σκέψη και ο καθαρός στοχασμός του τον προφυλάσσουν από δογματισμούς και λογικές αυθαιρεσίες. Με την οικεία πια στον Παπανούτσο εκφραστική σαφήνεια και την καθαρότητα του ύφους το έργο αυτό μαρτυρεί την ειλικρίνεια των προθέσεων και τη στερεότητα του αποτελέσματος. Καρπός μακροχρόνιας και επίπονης ενασχόλησης με τα γνωσιοθεωρητικά προβλήματα, με λόγο σαφή και λιτό, όπως πρέπει να είναι ο λόγος της φιλοσοφίας, μεθοδεύει τις προσεγγίσεις των γνωσιοθεωρητικών προβλημάτων στην Ιστορία της φιλοσοφίας και προτείνει προσωπικές λύσεις.¹²

Με οδηγό την κριτική μέθοδο ο Παπανούτσος διερευνά στο πρώτο κεφάλαιο το Είναι και το συνειδέναι.¹³ Εξετάζει σ' αυτό την αντινομική μορφή της οντολογικής απορίας, θεμελιώδες πρόβλημα της φιλοσοφίας, που ο φιλόσοφος θα το αντιμετωπίσει οπωσδήποτε, και συζητεί τη ρεαλιστική και την ιδεαλιστική λύση του οντολογικού προβλήματος. Όπως συνηθίζει σ' όλα τα έργα του δίνει πάντοτε τις ιστορικές διαστάσεις των φιλοσοφικών ερωτημάτων και αμέσως στη συνέχεια συζητεί τις απαντήσεις και εκθέτει τις προσωπικές του απόψεις. Αποτιμά, λοιπόν, τον ιδεαλισμό σαν τη μεγάλη κατάκτηση αλλά και τη μεγάλη αγωνία της νεώτερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας (Descartes, Berkeley, Kant). Χαρακτηρίζει προβληματικό τον ιδεαλισμό του Descartes, δογματικό του Berkeley και κριτικό τον ιδεαλισμό του Kant.¹⁴ Στη συνέχεια ανασκοπεί μεθοδικά το πρόβλημα του υποκειμένου, όπως το αντιμετώπισαν οι νεώτερες απόπειρες και κυρίως η φαινομενολογία του Ed. Husserl και ο Ed. von Hartmann.¹⁵

Ειδικότερα επισημαίνει τα αδιέξοδα που δημιούργησαν στη φιλοσοφία ο ιδεαλισμός με την αποστροφή του προς την εμπειρία και ο ρεαλισμός με τον αποκλεισμό της νόησης από τη γνωστική διαδικασία. Ο Παπανούτσος δεν αναζητεί λύσεις με κομψές διατυπώσεις ή τροπολογίες της μιας από τις δύο αυτές ακραίες θέσεις, αλλά επιχειρεί τη διαλεκτική λύση του προβλήματος με τη σύνθεση των δύο αντίθετων απόψεων.

Συγκεκριμένα: «Τό Είναι ό γνήσιος κριτικός στοχασμός θά τό δει καί θά τό σημασιολογήσει όπως παρουσιάζεται καί στό πεδίο τής πράξης καί στον τομέα τής θεωρητικής γνώσης. Καί τό συνειδέναι στις σχέσεις του μέ τήν πραγματικότητα θά τό άφήσει νά αναπτυχθεί σέ δλη τήν κλίμακα τών έκδηλώσεών του, άπό τήν προσδεδειχτή αΐσθηση έως τό δημιουργικό πνεύμα. Αύτός είναι ό μόνος τρόπος νά κρατηθούν οι δύο όροι τής γνώσης, υποκείμενο καί αντικείμενο, στή θέση του ό καθένας καί στά δικαιώματά του, πάντοτε όμως ό ένας σέ συνάρτηση μέ τον άλλον. Τό γνήσιο υποκείμενο... φτάνει στήν αυτοσυνείδηση διά του αντικειμένου, μέ τήν προσπάθεια δηλ. νά τό κατακτήσει· καί τό γνήσιο αντικείμενο (όχι έκείνο πού προ-

βάλλουν οί δογματικές θεωρίες σύμφωνα μέ τίς προσχηματισμένες προθέσεις τους) φτάνει στην ύπαρξη *διά* του ύποκειμένου, *ἐπιβάλλοντας* δηλ. στίς καταφάσεις ἐκείνου τή δική του πραγματικότητα. Τόν *ἐαυτό* μας βεβαιώνουμε τόσο περισσότερο ὅσο θετικότερα προχωροῦμε στή γνώση του ἀντικειμενικοῦ κόσμου· καί τόσο βαθύτερα γνωρίζουμε αὐτό τόν κόσμο καί ἀναγνωρίζουμε τήν πραγματικότητά του ὅσο πληρέστερα συνειδητοποιοῦμε τήν *ὕποκειμενικότητά* μας». ¹⁶

Το πρόβλημα βέβαια ἀφορᾷ τήν προτεραιότητα του ὑποκειμένου ἢ του αντικειμένου κατὰ τή γνωστική διαδικασία, ἢ με μια ἄλλη διατύπωση: Σέ ποιο βαθμό μπορούμε να πούμε ὅτι *υπάρχει* ἡ αντικειμενική πραγματικότητα ἀνεξάρτητα ἀπό το γνωρίζον ὑποκείμενο; Για τή λύση τῆς οντολογικῆς αὐτῆς ἀπορίας ὁ Παπανούτσος διατυπώνει δύο θεμελιώδεις προτάσεις, ἀποτέλεσμα τῆς διαλεκτικῆς σύζευξης τῶν ἀντίθετων ἀπόψεων του ἰδεαλισμοῦ καί του ρεαλισμοῦ:

«(α) Ἡ πραγματικότητα, φυσική καί κοινωνική, εἶναι ἀθύπαρκτη, μέ τό νόημα ὅτι ἔχει καί διατηρεῖ τήν ἀθύπαρξία τῆς ἀπέναντι στό συνειδέναι [δηλ. στό ὑποκείμενο] πού ἐπιζητεῖ νά τήν κάνει ἀντικείμενο γνώσης καί (β). Ἡ πραγματικότητα ὑπάρχει ὅσο κατακτάται ἀπό τό πνεῦμα, μέ τό νόημα ὅτι ἡ πραγματικότητα γιά τόν θεωρητικό ἄνθρωπο ὑπάρχει, *ἐάν* καί ὅσο γνωρίζεται, καί γνωρίζεται κατὰ τό βαθμό πού μετουσιώνεται σ' ἕνα σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς ἔλλογης συνειδήσης πειθαρχημένο σύστημα ἐννοιῶν». ¹⁷

Ἡ πρώτη πρόταση εκφράζει, λέει ὁ Παπανούτσος, τήν ἀποψη τῆς πράξης καί τῆς ἐμπειρίας, ἐνῶ ἡ δευτέρα τήν ἀποψη τῆς θεωρίας καί του καθαροῦ λογισμοῦ. Ἡ σύζευξη τῶν δύο αὐτῶν προτάσεων σε ἀρμονική σύνθεση ὁδηγεῖ στήν κριτικά ὀρθή λύση του οντολογικοῦ προβλήματος. Στή φιλοσοφική γνώση, πού προκύπτει ἀπό τή σύνθεση αὐτή, ἔπειτα δηλ. ἀπό μια διαλεκτική καί κριτική ἐπεξεργασία ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων, σ' αὐτή τή γνώση ἐμπειρία καί λόγος συνεργάζονται· οὔτε ὁ ἐμπειρισμός οὔτε ὁ ὀρθολογισμός μόνος μας δίνει τήν πλήρη ἐξήγηση του γνωστικοῦ φαινομένου. Το συνειδέναι, δηλ. το ὑποκείμενο, ἀποκτά συνειδήση του αὐτοῦ του, τῆς λειτουργίας καί τῶν νόμων του ὅσο βαθύτερα συλλαμβάνει καί σημασιολογεῖ το εἶναι, τόν αντικειμενικό κόσμο. ¹⁸ Ὁ Παπανούτσος μάλιστα προχωρεῖ ἀκόμα πιο πέρα καί δέχεται ὅτι καί το ἀντικείμενο φτάνει στήν ὑπαρξή του δια του ὑποκειμένου, δηλ. το ἀντικείμενο γιά να βεβαιώσει τήν ὑπαρξή του περιμένει τήν ἐγκριση του συνειδέναι, του γνωρίζοντος ὑποκειμένου, πού θα το ἐξηγήσει με τούς ὀρισμούς του καί θα το ὀρίσει με τούς νόμους τῆς γνώσης. ¹⁹ Εἶναι βέβαια αὐτονόητο ὅτι δεν πρόκειται γιά το οποιοδήποτε ὑποκείμενο, ἀλλά γιά το θεωρητικό ὑποκείμενο, τόν θεωρητικό ἄνθρωπο, γιά τή συνειδήση τήν ὑποκείμενη στους ἐπιστημονικούς περιορισμούς, δηλ. γιά τόν ἄνθρωπο τῆς ἐπιστήμης. Ἡ πραγματικότητα κατακτάται *ἐάν* καί ὅσο γνωρίζεται ἀκριβῶς ἀπό τόν θεωρητικό ἄνθρωπο καί ὄχι ἀπό οποιονδήποτε, καί *ἐπιπλέον* το ἐπιστημονικά πειθαρχημένο ὑποκείμενο ἢ συνειδέναι ἀποφαίνεται *κάθε* φορά ὅτι εἶναι ὑπαρκτό το εἶναι, το ἀντικείμενο, *υπαρκτό*, λέει ὁ Παπανούτσος, καί *ὄχι* *υπάρχον*, δηλ. ὅτι πληροί τούς ὄρους τῆς ὑπαρξῆς, *μπορεῖ* να ὑπάρχει. ²⁰

Εἶναι ἀσφαλῶς γνωστή ἡ ἀντίληψη του κοινού ἀνθρώπου ἢ του κοινού νοῦ ὅτι τα πράγματα ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό μας, καθῶς ἐπίσης ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή παρᾶσῦρει συχνά πολλούς καί νομίζουν πως στή γνωστική διαδικασία πού ἀνέλυσε ὁ

Παπανούτσος το αντικείμενο, ο αντικειμενικός κόσμος έρχεται στην ύπαρξη από το μηδέν μέσω του υποκειμένου. Ο Παπανούτσος δεν εννοεί αυτό, αλλά ότι το αντικείμενο γίνεται «πιό γνωστό» και όχι «πιό υπάρχον» στο βαθμό που κατακτάται από το γνωρίζον υποκείμενο, δεν δέχεται δηλ. βαθμίδες ύπαρξης αλλά βαθμίδες γνώσης.²¹

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι σταθερή πεποίθηση του Παπανούτσου είναι ότι ούτε ο ιδεαλισμός μόνος ούτε ο ρεαλισμός, αλλά η λογική σύζευξη, η διαλεκτική σύνθεση των στοιχείων που προσφέρει ο καθένας μας οδηγεί στην ορθή φιλοσοφία της γνώσης και στη λύση του οντολογικού προβλήματος. Οι γνωσιοθεωρητικές αυτές απόψεις του βρήκαν την οριστική τους διατύπωση, όπως είπαμε στη *Γνωσιολογία* του ήδη από την πρώτη έκδοσή της το 1954. Στις επόμενες εκδόσεις και επεμβάσεις ο φιλόσοφος επεξηγούσε και διόρθωνε, δεν άλλαξε θέσεις. Ο στοχασμός του υπήρξε από την αρχή ως το τέλος κριτικός και η διάθεσή του διαλεκτική και διαλλακτική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Η εργασία αυτή για τις γνωσιοθεωρητικές απόψεις του Παπανούτσου είναι βασικά η ανέκδοτη ομιλία μου στο επιστημονικό μνημόσυνο, που οργάνωσε η Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία στις 26-5-83. Στη δημοσιευμένη αυτή μορφή της πρόσθεσα μόνο λίγες υποσημειώσεις για την καλύτερη κατανόηση των θέσεων του αειμνηστού Δασκάλου, χωρίς βέβαια απαιτήσεις επιστημονικής πληρότητας ή ικανοποιητικής διαπραγμάτευσης του θέματος. Οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις του Παπανούτσου απαιτούν και αξίζουν μια ειδική μελέτη.

1. Αφιέρωμα στον Ευάγγελο Παπανούτσο, Αθήνα 1980, κ.ε. Μια παρόμοια «ιστορική» θεώρηση της φιλοσοφικής πρόδου του Ε. Π. Παπανούτσου βλ. στο βιβλίο του John Anton, *Critical Humanism as a Philosophy of Culture: The Case of E.P. Papanoutsos*. A Talk: The North Central Publishing Company, Un. of Minnesota Libraries, Minneapolis 1981, σ. 11 κ.ε. (στο εξής: *Critical Humanism*). Π.β. Παν. Νούτσου, «Η «μορφολογία της ιστορίας» του Ο. Spengler στο έργο του Ε. Π. Παπανούτσου». *Δωδώνη* 9 (1980) 34-35.
2. Αυτή ήταν η σταθερή και αμετακίνητη πίστη του Παπανούτσου από τα πρώτα του ποιήματα ως τις μεγάλες φιλοσοφικές του συνθέσεις και ως τα τελευταία άρθρα του στον ημερήσιο τύπο. Για τον ανθρωπισμό και τη φιλοσοφική ανθρωπολογία του Παπανούτσου βλ. αναλυτικά και τεκμηριωμένα από το έργο του φιλοσόφου στο John Anton, *Critical Humanism* 14 κε. Π.β. την Εισαγωγή στο ίδιο έργο γραμμένη από τον Θεοφ. Γ. Σταύρου (σ. 1-2), καθώς και την κριτική παρουσίαση του βιβλίου αυτού από τον Φαν. Κ. Βώρο, *Φιλοσοφία* 12 (1982) 447 κ.ε.. Επίσης μιά περίληψη της εργασίας αυτής του John Anton μετέφρασε και δημοσίευσε ο ίδιος μελετητής με τον τίτλο: «Ο κριτικός ανθρωπισμός και η φιλοσοφία του Παπανούτσου» στον τιμητικό τόμο *Μελετήματα για τον Ε.Π. Παπανούτσο, Τετράδια ευθύνης* 13, Αθήνα 1981, σ. 39 κ.ε. (στο εξής: *Μελετήματα*).
3. Βλ. την εργασία του Παπανούτσου, «Η φιλοσοφία του Henri Bergson», αρχικά διάλεξη στην Αλεξάνδρεια (1924), που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό της Αλεξάνδρειας *Νέα Ζωή* 1924, σ. 25 (και αυτοτελώς). Π.β. Βασ. Α. Κύρκος στον τόμο Αφιέρωμα κλπ., σ. 28 και Φ.Κ. Βώρος, *Μελετήματα* 68.
4. Ηθ. Νικ. κ7, 11-7b 33.
5. Βλ. εκτενέστερα Β.Α. Κύρκος, στον τόμο *Αφιέρωμα* κλπ., σ. 27 κ.ε. Π.β. J. Anton, *Critical Humanism* 12 και Φ.Κ. Βώρος, *Μελετήματα* 68.
6. Βλ. J. Anton, ό.π. 32. Κύρκος, ό.π. 30 κ.ε.
7. Βλ. διεξοδικά στο βιβλίο του G.P. Henderson, *E.P. Papanoutsos*, Twayne Publishers, Boston 1983, σ. 10 κ.ε., καθώς και τη βιβλιοκρισία της Μυρτώς Δραγώνα-Μονάχου στη *Φιλοσοφία* 12 (1982) σ. 452 κ.ε. Π.β. Κ. Κατσιμάνης, «Ο Παπανούτσος ως κριτικός φιλόσοφος», στον τόμο *Μελετήματα*, σ. 10 κ.ε. και Βώρος, *Μελετήματα* 71.
8. Βλ. J. Anton, *Critical Humanism* 12 κ.ε. Βώρος, *Μελετήματα* 71. Κύρκος στον τόμο *Αφιέρωμα* σ. 32 κ.ε.
9. Βλ. Κατσιμάνης, *Μελετήματα* 111. Κύρκος στον τόμο *Αφιέρωμα*, σ. 37 κ.ε.
10. Henderson 7. Κύρκος, στο *Αφιέρωμα* σ. 38 κ.ε.
11. Βλ. Henderson 8 κε. Π.β. Π. Κανελλόπουλος, στον τόμο *Μελετήματα* 15. Κύρκος, *Αφιέρωμα* 44.
12. Κριτική άσκησαν στη γνωσιοθεωρία του Παπανούτσου δύο κυρίως μελετητές: ο Επ. Ξενοπούλος στο βιβλίο του, *Η διαλεκτική της συνειδήσης*, Αθήνα 1979, σ. 336-338 και ο G.P. Henderson στο βιβλίο του που αναφέραμε ήδη (σ. 26-72) είναι η πιο εκτενής και τεκμηριωμένη κριτική αποτίμηση που έγινε ως τώρα των γνωσιοθεω-

ρητικών απόψεων του νεοέλληνα φιλοσόφου. Πβ. Κύρκος, στον τόμο *Αφιέρωμα* 43-46 και τη βιβλιοκρισία της Μ. Δραγώνα-Μονάχου, σ. 454.

13. *Γνωσιολογία*, Αθήνα 1962', σ. 15 κε.
14. 'Ο.π., σ. 43 κε.
15. 'Ο.π., σ. 51 κε.
16. 'Ο.π., σ. 137. Ο Επ. Ξενόπουλος (ό.π., σ. 336-37), κρίνει την άποψη αυτή του Παπανούτσου και απορρίπτει τη γνώμη του, ότι «και το γνήσιο αντικείμενο (όχι εκείνο που προβάλλουν οι δογματικές θεωρίες σύμφωνα με τις προσχηματισμένες προθέσεις τους) φτάνει στην ύπαρξη δια του υποκειμένου, επιβάλλοντας δηλ. στις καταφάσεις εκείνου τη δική του πραγματικότητα». Σ' αυτό το σημείο συγκεντρώνει την κριτική του ο Ξενόπουλος και αντιπαραθέτει στην άποψη του Παπανούτσου, ότι «Το αντικείμενο προϋπάρχει και είναι αυθύπαρκτο, και με το υποκείμενο όχι πως έρχεται στην ύπαρξη, μα σε γνώση: δένεται αδιάκοπα με δεσμούς σημασιολογικούς με το υποκείμενο και γίνεται γνωστότερο, όχι υπαρκτότερο...». Ο Παπανούτσος επανέρχεται και απαντά, ή καλύτερα υποδεικνύει στον κριτικό του μερικές σελίδες του έργου του (*Γνωσιολογίας*), που ίσως δεν τις πρόσεξε ο Ξ. βλ. τις εξηγήσεις του Παπανούτσου στη *Φιλοσοφία* 10/11 (1980/81) σ. 50 κε. Πβ. Henderson. 35 κε.
17. *Γνωσιολογία*, σ. 140. Πβ. και την απάντηση του Παπανούτσου στην κριτική του Επ. Ξενόπουλου (ό.π. 337) στη *Φιλοσοφία* ό.π., 54 κε Henderson 29 κε.
18. *Γνωσιολογία* 140 Πβ. *Φιλοσοφία*, ό.π., 52-53. Henderson 31 κε.
19. Αυτή η γνώμη ακριβώς γίνεται ο στόχος του Επ. Ξενόπουλου (ό.π., 337), επειδή βλέπει σ' αυτή μια ανοιχτή πόρτα για τον ιδεαλισμό, δηλ. ανάγουμε την ύπαρξη των πραγμάτων σε μια «αρχή» έξω απ' αυτά και ότι τα πράγματα χρειάζονται την «έγκριση κάποιου τρίτου (εδώ του γνωρίζοντος υποκειμένου) για να υπάρξουν. Η απάντηση-επεξήγηση του Παπανούτσου δίνεται στη *Φιλοσοφία* ό.π., 53 κε., ιδίως σ. 55.
20. *Φιλοσοφία* ό.π. «Εάν μείνουμε στο «υπάρχον», θα πέσουμε μοιραία σε παρεξηγήσεις· φυσικά το αντικείμενο νοείται ως υπάρχον «απέναντι» στη συνείδηση (αντι-κείμενο). Στη γνώση όμως, στη γνώση τη θεωρητική, εκείνο που προέχει (και αυτό θα το αποφασίσει το συνειδέναι) είναι αν το (έπειτα) αντικείμενό μας «μπορεί να υπάρχει», είναι «υπαρκτόν» (εισαγωγικά πρόσθετα και παρενθέσεις στο κείμενο του Π.).
21. *Φιλοσοφία* ό.π., 55. Ο Παπανούτσος πιστεύει τελικά ότι «στο μέγα πρόβλημα της γνώσης του όντος η πράξη θα μας δώσει τη λύση, όχι ο άδολος λογισμός της θεωρίας. *Φιλοσοφία* ό.π. 58. Πβ. *Γνωσιολογία* 130.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΥΡΚΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ